

Андрій КРУПКА

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ У ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВА

Проаналізовано погляди на визначення фінансової політики держави. Досліджено завдання, форми та принципи реалізації фінансової політики держави. Обґрунтовано теоретичні та практичні засади фінансової політики у галузі культури і мистецтва.

Постійні зміни політичних, економічних чи соціальних аспектів життєдіяльності суспільства стали невід'ємною тенденцією сьогодення. Проте, на жаль, ці зміни не сприяють стабілізації і покращенню рівня життя населення. Навпаки, невід'ємною складовою сучасних суспільних відносин стає поняття економічної кризи. В цьому плані негативні тенденції найбільше проявляються у країнах, що виявилися не готовими до протидії викликам сучасного суспільства. Серед таких держав й Україна, де протягом двадцяти років здійснювалося реформування фінансової системи країни, проте реалізація запланованих заходів не обумовила оптимальних результатів, що можна пояснити відсутністю системності в проведенні реформ.

Серед галузей економіки, які давно потребують кардинальних змін, вирізняється культура і мистецтво, адже характерними рисами цієї сфери є постійне недофінансування та відсутність загальнодержавної програми розвитку. Проте, як показує історичний досвід, культура і мистецтво не є гальмом розвитку національної економіки. Як приклад, можна навести 20-ті роки ХХ століття, коли поряд із впровадженням "нової економічної політики", яка значною мірою різнилася з положеннями марксиз-

му-ленізму та пропагувала ринкові умови господарювання, в СРСР проводили активну державну політику в сфері культури. Така діяльність отримала назву "політика коренізації". До схожих висновків схилявся і Абрахам Маслоу, ставлячи самовираження на найвищій щабель своєї "піраміди потреб", яке якраз реалізується через творчість, моральність, духовність тощо. Звернімось і до досвіду США з їх багатонаціональним населенням, де держава прагне до об'єднання шляхом вироблення певних моральних, етичних та політичних принципів під назвою "американська мрія", що теж можна назвати елементом використання культури для досягнення соціально-економічного ефекту.

Отже, галузь культури і мистецтва є важливою та невід'ємною ланкою економічної системи країни, тому у нашому дослідженні ми ставимо за мету детальніше розглянути фінансовий стан культури і мистецтва в контексті державної фінансової політики.

Проблеми фінансової політики держави висвітлювали у своїх працях вчені-фінансисти: А. Бабиц, О. Василик, С. Ковальчук, В. Кудряшов, В. Опарін, В. Оспіщев, Л. Павлов, О. Романенко, Н. Танклевська, В. Федосов, І. Форкун, С. Юрій та ін. Проте питання фінансової політики держави у га-

лузі культури і мистецтва потребують більш ґрунтового відображення у науковій літературі, що визначає актуальність нашого дослідження.

Вперше термін “політика” вжив давньо-грецький філософ Арістотель, який у трактаті “Політика” [1] роздумував над проблемами держави та сім’ї, рабства, досліджував можливі форми правління та кінцеву мету їх реалізації. Еволюція тлумачення цього поняття збігається з основними віхами відповідного періоду часу. Зокрема, в середньовіччі, яке характеризувалося зростаючим впливом церкви на суспільне життя, політику інтерпретували як вияв волі і дій Бога. Проте вже в епоху Відродження політику пов’язували з діяльністю людини, боротьбою між силою і законом. Наукові вчення про демократію в Новий час визначали політику як процес утвердження людських свобод, використовуючи при цьому права, розум, мораль.

Одними з найвідоміших трактувань політики є погляди Макса Вебера, який зазначав, що політика означає “прагнення до влади, або здійснення впливу на розподіл влади” [2, 646].

Цікавою також є точка зору Володимира Леніна, який вважав найважливішим елементом політики державний устрій влади. Сама ж політика є участю в державних справах, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави [3, 340]. Загалом, марксистсько-ленінське вчення визначало політику як боротьбу класів за владу, а державна влада відстоювала погляди та бажання панівного у суспільстві класу.

Ці погляди в дещо зміненому вигляді часто застосовуються і в сьгоднішніх умовах. Зокрема, у великому енциклопедичному словнику дається наступне визначення: “політика – сфера діяльності, пов’язана з відношеннями між соціальними групами, суттю якої є визначення форм, завдань, змісту діяльності держави” [4].

Отже, політика є складним і багатограним явищем, яке загалом можна визначити як мистецтво управління державою і суспільством.

В свою чергу, складовою частиною загальнодержавної політики є економічна політика, оскільки вона є однією з найважливіших сфер суспільних відносин, на які впливає держава. Зважаючи на напрацювання українських та зарубіжних вчених, економічну політику можна визначити як систему економічних цілей та засобів їх досягнення в довгостроковій і короткостроковій перспективі, сукупність заходів впливу держави на перебіг економічних процесів.

Одним із найпотужніших способів впливу держави на економічні процеси є відносини, пов’язані з процесами мобілізації і використання фінансових ресурсів, тому фінансова складова є визначальним елементом в структурі економічної політики.

Фінансова політика держави відіграє важливу роль, забезпечуючи функціонування фінансової системи країни в цілому, сприяє ефективній реалізації державних функцій та підвищенню суспільного добробуту.

Існує ціла низка тлумачень фінансової політики держави. Зарубіжні вчені найчастіше розглядають це поняття у двох аспектах. З одного боку, фінансова політика ототожнюється з втручанням держави в процеси формування, розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів, з іншого – це лише засіб правової регламентації діяльності процесів господарювання. Деякі вчені розглядають фінансову політику виключно в контексті з фіскальною або ж бюджетною політикою.

Одним із найпоширеніших є тлумачення фінансової політики Шарля Бланкарта, яка в його інтерпретації є “набором правил прийняття рішень продуктивною державою, адже масштаби державного втручання напряму залежать від визначених

в суспільстві і законодавстві формальних процедур” [5, 62].

Більш структуровано фінансова політика розглядається у вченні марксистів і визначається як сукупність державних заходів щодо стабілізації фінансових ресурсів, їх розподілу та використання для реалізації державних функцій. Окрім цього, радянські науковці часто розглядали фінансову політику як основні напрями діяльності держави в сфері використання фінансів та як результат фінансових процесів, які відбулися в країні [6].

Колишній міністр фінансів СРСР В. С. Павлов вказував на важливість фінансів та кредиту у справах державного управління і виділяв поняття фінансово-кредитної політики, яка в свою чергу залежить від фінансово-економічного становища країни, методів та напрямків реформування економіки [7, 5].

Отже, в роботах як зарубіжних, так і радянських вчених можна простежити різноманітність підходів до визначення фінансової політики та фактичне її ототожнення з державною фінансовою політикою.

Найбільш загальне визначення фінансової політики у вітчизняній науковій літературі, на нашу думку, дав О. Д. Василик, який визначав її як “складну сферу діяльності законодавчої і виконавчої влади, що охоплює заходи, методи і форми організації та використання фінансів для забезпечення її економічного і соціального розвитку” [8, 57]. На думку вченого, фінансова політика знаходить своє безпосереднє відображення в системі мобілізації фінансових ресурсів, їх використанні для задоволення потреб держави, населення та підприємницьких структур.

В. М. Опарін вбачає в фінансовій політиці “комплекс дій, що здійснює держава в межах наданих їй функцій та повноважень у сфері фінансової діяльності суб’єктів господарювання та фінансових інституцій, громадян, безпосередньо держави з метою

вирішення певних завдань і досягнення поставлених цілей” [9, 52]. Автор підкреслює об’єктивну сторону функціонування фінансів і фінансової системи, які не залежать від волі певних суб’єктів та відображають об’єктивні закономірності розвитку, проте механізм функціонування фінансів не спрацьовує самостійно, а організаційно залежний від зовнішнього впливу. Саме суб’єктивну сторону діяльності фінансів відображає фінансова політика.

Також фінансову політику часто намагаються пояснити через механізм регулювання соціально-економічних процесів. Зокрема, А. М. Бабич і Л. Н. Павлова визначають фінансову політику як “сукупність форм, методів та інструментів регулюючої дії на соціально-економічні процеси, пов’язані з реальним грошовим обігом” [10, 40]. В свою чергу, В. П. Кудряшов у фінансовій політиці вбачає “систему заходів правового та адміністративного плану з метою регулювання фінансової системи та національної економіки загалом” [11, 26]. В цьому випадку автор визначає об’єктом такої політики не лише грошовий обіг, а усю фінансову систему.

На соціальній спрямованості фінансової політики держави акцентує увагу В. В. Кириленко, який визначає її як систему “об’єктивно-необхідних заходів щодо використання фінансових відносин для здійснення функцій прямого і непрямого державного управління з метою розв’язання соціальних проблем, забезпечення справедливого, інноваційного розвитку економіки, подолання різних перешкод, які не можна вирішити через механізм саморегуляції” [12, 96].

Певним синтезом двох попередніх точок зору можна назвати погляди С. І. Юрія і В. М. Федосова, які підкреслюють взаємозв’язок фінансової політики з фінансовою системою та її соціально-економічну

спрямованість. У їхньому розумінні фінансова політика – це “сукупність розподільчих і перерозподільчих заходів, які держава здійснює через систему фінансових відносин з метою забезпечення зростання валового внутрішнього продукту і підвищення добробуту усіх членів суспільства” [13, 84].

Н. С. Танклевська стверджує, що фінансова політика є “системною категорією, яка тісно пов’язана як з елементами економічної політики, так і з власними структурними складовими” [14, 242]. У визначенні автора фінансова політика виступає імперативною, теоретичною і науково-обґрунтованою системою заходів щодо планування, організації, регулювання й контролю фінансових відносин у процесі формування та використання фінансових ресурсів держави та підприємств.

Найчастіше фінансову політику трактують як сукупність дій держави, які полягають у низці заходів, що супроводжуються формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів для реалізації функцій держави або ж задоволенні потреб суспільства. Окремі вчені метою такої діяльності вбачають проведення певних соціально-економічних програм розвитку. Близькими до трактування зазначеної версії фінансової політики держави є погляди С. В. Ковальчука [15], О. Р. Романенко [16], В. І. Оспіщева [17] та інших.

Проаналізувавши найпоширеніші визначення фінансової політики держави, можна зробити висновок, що всі вони мають під собою певне наукове підґрунтя та тією чи іншою мірою висвітлюють суть поняття, а їх різноманіття пояснюється складністю та багатогранністю даної категорії, різними підходами вчених до їх інтерпретації залежно від напрямку досліджень. Виокремивши найважливіші аспекти та взявши до уваги найпоширеніші трактування фінансової політики держави, зазначимо, що, на нашу думку, під цим поняттям

слід розуміти цілеспрямовану, формально визначену систему заходів держави щодо планування, організації, використання та контролю фінансових відносин у розподільчих і перерозподільчих процесах, які здійснюються через фінансову систему, задля досягнення поставленої мети.

Основною метою фінансової політики держави є оптимальний розподіл та перерозподіл валового внутрішнього продукту та національного багатства між суб’єктами фінансових відносин задля досягнення соціально-економічної рівноваги у суспільстві.

На нашу думку, соціально-економічна рівновага – це такий стан економічних відносин, при якому забезпечуються основні першочергові потреби усіх громадян, реалізуються покладені на державу функції відповідно до наявного потенціалу, розподіл ресурсів проводиться на принципах відкритості, справедливості та неупередженості, створюються умови для покращення соціально-економічних індикаторів розвитку.

Завдання та напрями фінансової політики держави відображаються у фінансовому законодавстві, інших офіційних програмних документах та, насамперед, полягають у забезпеченні ефективної системи управління фінансами, формуванні оптимальних форм, методів мобілізації і використання фінансових ресурсів, стимулюванні та регулюванні соціально-економічного розвитку суспільства, створенні дієвого фінансового механізму.

Важливими є принципи побудови фінансової політики держави. З урахуванням основних положень наукової теорії та чинної практики можна виокремити кілька, на нашу думку, найважливіших принципів:

– системності – оскільки фінансова політика – це явище системи, потрібно передбачати можливий вплив фінансових рішень на усі складові економічної політики та соціально-економічні відносини в цілому;

– комплексності – така політика має бути гнучкою, проводиться одночасно в різних напрямках;

– публічності – інформація про здійснення тих чи інших заходів повинна бути загальнодоступною і зрозумілою, що, як показує досвід, є запорукою їх ефективної реалізації;

– справедливості – політика має ґрунтуватися на неупередженому ставленні в процесі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту між громадянами й іншими суб'єктами фінансових відносин;

– обґрунтованості – план реалізації політики повинен базуватися на науково-обґрунтованих положеннях, підкріплених реальними макроекономічними показниками економічного і соціального розвитку суспільства;

– ефективності – результатом проведеної роботи повинно бути досягнення цілей, які відповідають потребам суспільства;

– сталості – зміни мають відбуватися поступово, відповідно до умов зовнішнього і внутрішнього середовища, не спричиняючи при цьому значних коливань фінансово-грошової системи.

На практиці фінансова політика реалізується в комплексі заходів, які держава здійснює через фінансову систему, її проведення нерозривно пов'язане з балансуванням між зростаючими потребами громадян та реальними можливостями для їх задоволення.

Зважаючи на часові проміжки здійснення фінансової політики та враховуючи характер заходів, вирізняють фінансову стратегію та фінансову тактику. Фінансова стратегія спрямована на вирішення важливих структурних проблем функціонування фінансової системи та розрахована на тривалу перспективу. В свою чергу, фінансова тактика передбачає вирішення завдань шляхом зміни способів організації фінансових відносин певного етапу розвитку суспільства.

Однією із дискусійних проблем є питання класифікації фінансової політики, тобто виокремлення основних її видів. Оскільки поняття фінансової політики і фінансової політики держави часто ототожнюється, на нашу думку, перша дефініція є абстрактною категорією, певним базисом, який описує можливість управління фінансами, а фінансова політика держави виступає уже конкретним, найважливішим та визначальним елементом організації фінансових відносин, який впливає на усі інші складові.

Найвдалішим, на нашу думку, є класифікація видів фінансової політики, здійснена вітчизняними вченими, які виокремлюють: фінансову політику держави; фінансову політику суб'єктів господарювання (підприємств, установ, організацій і домогосподарств); фінансову політику міжнародних організацій і фінансових інституцій [13, 84].

В свою чергу, складовими фінансової політики держави, на думку науковців, є бюджетна, податкова, митна, грошово-кредитна, боргова, інвестиційна політики. Окрім цього, вирізняють певні напрями діяльності у деяких галузях економіки [13, 86–87].

Останнім часом з'явилося багато наукових робіт, які досліджують фінансову політику держави в різних сферах економіки. Зважаючи на описану нами важливість галузі культури і мистецтва, вважаємо за доцільне розглянути її з точки зору фінансової політики держави.

На нашу думку, фінансова політика держави у галузі культури і мистецтва – це складова загальнодержавної фінансової політики, практична реалізація якої полягає у системі законодавчих та організаційних заходів, які здійснюють державні органи управління для впорядкування фінансових відносин в культурно-мистецькій сфері відповідно до задекларованих пріоритетів розвитку.

Важливість фінансової політики держави полягає у тому, що вона виступає

засобом реалізації цілісної державної політики у галузі культури, яка, за визначенням В. В. Карлової, передбачає “діяльність держави щодо максимально можливого забезпечення основної ролі культури в розвитку і самореалізації сутнісних сил людини, збереження національної самобутності народів, утвердження їх гідності” тощо [18, 11]. Основними ж завданнями державної політики у сфері культури, на думку вченої, є забезпечення необхідних організаційно-управлінських, правових, фінансово-економічних умов для створення, збереження та поширення культурних цінностей в суспільстві з метою максимального задоволення культурних запитів різних суспільних груп; прав громадян у сфері культури - свободи творчості, доступу до культурно-мистецьких цінностей.

Розвиток культури сьогодні значною мірою гальмується обмеженістю фінансових ресурсів та низькою ефективністю їх використання. Існуючі форми і методи бюджетного фінансування не в змозі повноцінно забезпечувати функціонування закладів культури. Водночас в Україні відсутні дієві державні механізми стимулювання спонсорства і меценатства.

Отже, розвиток культури можливий за умов достатнього ресурсного забезпечення шляхом формування оптимальної організації фінансових відносин. Вдало підмічає таку особливість цієї галузі відомий народний вислів, підкреслюючи, що “як тільки люди починають говорити про культуру, через п’ять хвилин вони уже говорять про гроші”.

Попри морально-етичні аспекти важливості даної галузі, зазначимо особливості проблематики її фінансової сторони, що визначає актуальність дослідження:

– у галузі функціонує багато установ, які значно відрізняються між собою в плані практичної діяльності та, як наслідок, отри-

маних результатів, що зумовлює особливість фінансування;

– недофінансування, поряд зі стратегічною невизначеністю, призводить до деградації галузі, що може спричинити економічний дисбаланс;

– заклади культури і мистецтва обслуговує значна кількість працівників, чисельність яких в перспективі можна збільшити, тим самим стимулюючи пропозицію на ринку праці.

На незадовільне фінансове становище галузі вказує хоча б те, що в структурі видатків зведеного бюджету її частка навіть не сягає 3%, а лівова частина всього фінансування спрямовується на захищені видатки. Значний обсяг видатків на галузь спрямовується з місцевих бюджетів, проте в структурі видатків місцевих бюджетів України галузь займає одну з останніх позицій, про що свідчать дані табл. 1.

У зв’язку із зазначеною проблематикою, основними напрямками діяльності повинні бути:

– удосконалення й уніфікація законодавства в галузі культури і мистецтва;

– концептуалізація та програмне визначення державної політики у сфері культури;

– здійснення теоретичних і практичних напрацювань, що стосуються сектору культурно-мистецької індустрії;

– удосконалення чинного бюджетного фінансування та пошук напрямів розширення ресурсної бази.

Вищезгадані проблеми можна вирішити лише комплексно з реформуванням усіх складових культурної політики загалом. На думку Президента України, активізація культурно-мистецького життя країни не лише матиме позитивні соціально-економічні наслідки для країни в цілому, а й сприятиме консолідації та активізації культуротворчого потенціалу українського суспільства [20, 42].

**Структура видатків місцевих бюджетів України
за функціональною класифікацією у 2010-2012 рр.***

№ п/п	Показники	2010 р.		2011 р.		2012 р.	
		млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
1	Загальнодержавні функції	10 208,2	6,7	9 878,2	5,5	10 579,5	4,8
2	Громадський порядок, безпека та судова влада	254,9	0,2	223,5	0,1	212,6	0,1
3	Економічна діяльність	7 802,4	5,1	12 352,5	6,9	12 981,4	5,9
4	Охорона навколишнього природного середовища	579,7	0,4	882,3	0,5	1 162,5	0,5
5	Житлово-комунальне господарство	4 586,9	3,0	8 355,1	4,7	19 679,9	8,9
6	Охорона здоров'я	35 986,3	23,7	38 737,8	21,7	47 095,4	21,3
7	Духовний та фізичний розвиток	6 359,8	4,2	6 924,4	3,9	8 151,2	3,7
	– в т ч. культура та мистецтво	4 666,8	3,1	5 102,3	2,9	5 980,8	2,7
8	Освіта	51 018,5	33,6	59 020,8	33,1	71 317,7	32,2
9	Соціальний захист та соціальне забезпечення	35 223,6	23,1	41 894,5	23,6	50 052,5	22,6
	ВСЬОГО	152 020,3	100	178 269,1	100	221 232,8	100

* Складено на основі [19].

Визначення напрямків та засобів реалізації фінансової політики в галузі культури і мистецтва залежить від вибору функцій, на основі яких вона здійснюватиметься, та відповідного механізму реалізації. В основному вчені виокремлюють три найважливіші функції фінансової політики: стимулюючу, обмежувальну та стабілізаційну. Функції фінансової політики відображають напрями її реалізації, специфіку, цілі та характеризують суспільне призначення.

Оцінюючи запропоновані види функцій та пристосовуючи їх до фінансової політики у галузі культури і мистецтва, можна виокремити напрямки активного стимулювання розвитку, нарощення кількісних та якісних показників або ж проведення прямо протилежних процесів, орієнтованих на згорання обсягів галузі. Стабілізація, в свою чергу, передбачає сталий розвиток без прийняття кардинальних рішень.

Визначення завдань здійснення фінансової політики передбачає, у свою чергу, вибір необхідних фінансових методів і форм, важелів та інструментів впливу на

соціально-економічні процеси, які в сукупності складають фінансовий механізм.

Отже, фінансова політика держави у галузі культури і мистецтва є важливою складовою реалізації загальнодержавних функцій, забезпечення населенню гарантованих конституційних прав, невід'ємною частиною сприяння соціально-економічному зростанню, інтеграції у світові міжнародні структури, а подальші дослідження цього питання в контексті пошуку ефективних механізмів реалізації фінансової політики у галузі культури і мистецтва матимуть велике теоретичне та практичне значення.

Література

1. *Арістотель. Політика / Пер. з давньогрек. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 239 с.*

2. *Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем.; Общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайдено; коммент. А. Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.*

3. *Ленин В. И. Материалы к неопубликованной статье "К вопросу о роли государства" –*

Полн. собр. соч. – Т. 33. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://leninism.su/index.php?option=com_content&view=article&id=1755:materialy-k-nenapisannoj-state-lk-voprosu-o-rolig-osudarstvar&catid=72:tom-33&Itemid=53

4. Большой энциклопедический словарь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vedu.ru/BigEncDic/enc_searchresult.asp?S=49098

5. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка; Передмова та наук. ред. В. М. Федосова. – К.: Либідь, 2000. – 654 с.

6. Гроші. Фінанси. Кредит: Навч.-метод. посібник / Г. Г. Кірейцев, Н. М. Александрова, С. О. Маслово; За ред. проф. Г. Г. Кірейцева. – Житомир: ЖІТІ, 2001. – 312 с.

7. Павлов В. С. Оздоровление финансов – задача общая // Финансы СССР. – 1990. – № 4. – С. 4–7.

8. Василик О. Д. Теорія фінансів: Підручник. – К.: НІОС, 2000. – 416 с.

9. Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія): Навч. посібник. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: КНЕУ, 2002. – 240 с.

10. Бабич А. М., Павлова Л. Н. Финансы: Учебник. – М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2000. – 760 с.

11. Кудряшов В. П. Курс фінансів: Навч. посібник. – К.: Знання, 2008. – 431 с.

12. Кириленко В. В. До питання про суть і функції фінансової політики держави // Світ фінансів. – 2007. – Вип. 4 (13) – С. 94–99.

13. Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Знання, 2012. – 687 с.

14. Танклевська Н. С. Концептуальні основи формування фінансової політики розвитку сільського господарства країни // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. – Серія: Економіка і фінанси. – 2012. – Вип. 130. – С. 241–245.

15. Ковальчук С. В., Форкун І. В. Фінанси: Навч. посібник. – Л.: Новий Світ, 2000, 2009. – 567 с.

16. Романенко О. Р. Фінанси. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 312 с.

17. Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посібник / За ред. В. І. Оспіщева. – К.: Знання, 2008. – 567 с.

18. Карлова В. В. Державна політика у сфері культури: сутність та особливості реалізації в сучасних умовах / Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. – Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2003. – 17 с.

19. Звіт про виконання Державного бюджету України за 2010-2012 роки [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=147449>

20. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.